

Szentély a város szélén¹

PIETRO KASWALDER OFM

Abstract

The Author presents some recent findings of the archaeological excavations at Tel Dan, Bethsaida Julia, Hazor, Eyn Hatzeva, Horvat Uza, Ashkelon and Lakhish, that can have an impact on the understanding of the ancient Israelite religion. The small structures found at those sites are expressions of the cultic activity performed „at the gates of the city”: *Bamot* and *matzebot* are the cultic objects always found at the gates of those biblical sites. This suggests an adjustment of the interpretation of some biblical expressions, cf. 1 Kings 20,34; 2Kings 23:8; Jer 7:17; Ez 16: 24.25.31, regarding the „bamot of the gates” and the sanctuaries „outside the gate”.

Keywords: biblical archaeology, sanctuaries „outside the gate”, *bamot*, *matzebot*, Josiah’s Religious Reforms

Kulcsszavak: bibliai régészet, szentélyek a „városkapun kívül”, *bámá*, *maccéva*, Jozija király vallási reformja

Az utóbbi két évtized régészeti feltárásai fényt derítettek néhány homályos vagy egyszerűen érthetetlen bibliai kifejezésre. Sok esetben olyan, eddig ismeretlen kultikus struktúrákról van szó, amelyeket a bibliai szövegek fordításaiban nem sikerült helyesen értelmezni.

Példának okáért álljon itt az 1Kir 20,34 legújabb olasz fordítása (CEI, 2008): „*Piacokat (chucót)* állíthatsz Damaszkuszban.” Askelón, Tell Dan és et-Tell (Betszaida Julia) városánál végzett ásatásoknak köszönhetően a *chucót* kifejezés jelentését megvilágította a városkapu elé kihelyezett kultikus létesít-

---

PIETRO KASWALDER (1952–2014) ferences szerzetes, az ószövetségi egzegézis és a biblikus régészet tanára a *Studium Biblicum Franciscanum* jeruzsálemi intézetében.

¹ A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: PIETRO KASWALDER OFM: Il Santuario „alla porta della città”, *Antonianum* 86 (2011/3) 435–450. A héber ábécé betűi a hangértéküknek leginkább megfelelő magyar betűkkel szerepelnek. Közzétéve: a lap szíves engedélyével.

mények feltárása. Ennek fényében a következőképpen javasolt a fordítás módosítása: „»Külső szentélyeket« állíthatsz Damaszkuszban.” A két király között kötött szövetség kontextusa ugyanis igazolja egy szentély építését.

A fenti példában a szóban forgó héber kifejezések a *bámá* és a *chucót*. A *bámá* olyan dobogószerű emelvény, amelyre néhány lépcsőn lehetett felmenni. A bibliai szövegek és a régészeti leletek alapján arra következtethetünk, hogy ezek az emelvények sokféle formával és többféle szereppel bírtak. Megkülönböztethetjük 1) a „város kapujánál” lévő, 2) az áldozati, a rituális és 3) a civil *bámát* (Horvat Uza, Tel Rehov, Tel Dan és Betsaida Julia).

Az a struktúra, amelyet az Ószövetség *chucó*nak nevez, egy, a város falain kívüli szentély. Tulajdonképpen egy „falakon kívüli” vagy „városkapun kívüli” *bámá* (Askelón, Tel Dan és Betsaida Julia).

Olykor a két szó (*bámá*, *chucót*) egymás szinonimája, és az úgynevezett „magaslati helyet” jelölik. A két kifejezés értelmezése alapján megvizsgáljuk a *bámá* két másik szinonimáját is: a *gáv* és a *rámá* szavakat, amelyek néhány esetben „magaslati helyet” jelentenek. Például az Ez 16,24.25.31.39 versekben különböző, Jeruzsálemben és Jeruzsálemen kívül emelt kultikus helyeket jelölnek, amelyeket Ezekiel próféta elítélt.

BÁMÁK A VÁROS KAPUINÁL, A BIBLIAI RÉGÉSZET FONTOS ÚJDONSÁGA

A régészeti ásatások rövid áttekintése segít belépni a tárgyra vonatkozó tudományos párbeszédbe.² A leletek a Tel Dan, Hacór, et-Tell (Betsaida Julia), Tel Rehov, Askelón, Én Haceva és Horvat Uza városainál végzett ásatásokból valók. Ezeket kiegészíti még a Lákisnál végzett ásatások újraértelmezése, ahol legelőször bukkantak rá „a város kapujánál lévő szentély” kultikus struktúrájára. A leletet azonban gyakorlatilag nem vették figyelembe egészen Tel Dan és Betsaida Julia utóbbi két évtizedben előkerült régészeti leleteiig.

---

² A régészeti helyek áttekintésénél csupán a biztos ásatásokat és eredményeiket veszem számításba. Számos hely létezik, amelyek kultikus struktúrákról árulkodnak, de nem világos, hogy ezek a „városkapunál” található szentélyek közé sorolhatók-e.

LÁKIS

A városkapunál elhelyezett kultikus struktúra első felfedezése James Leslie Starkey és Olga Tuffnell angol régészeknek köszönhető, akik az 1932–40 közötti években ásásokat végeztek Tell ed-Duweir (Lákis) mellett.³ Harry Torczyner kutató a Starkey által talált építményt helyesen „kapunál álló szentélyként” értelmezte.⁴

Az ásatási leírás szerint az utca szintje alatt található oltár talpazatáról van szó, amelyet a városkaputól jobbra helyeztek el.⁵ Torczyner szerint a kultikus struktúrát a későbbiekben Jozija reformja lebontatta (vö. 2Kir 23). A kutató továbbá előterjesztette saját értelmezését a *bámót hass'arím* (2Kir 23,8) kifejezés kapcsán. A *bámót* többes számú főnevet nem oltárra vagy dombra helyezett „magaslati helyekként” kell érteni, hanem egyszerűen szakrális épületeket jelöl, amelyeket bárhová építhettek. Azért van szó „magaslati helyekről”, mert lépcsőkön megközelíthető emelvényre építették az épületeket. A kultikus, liturgikus felszerelés változhatott, de mindig tartalmazott sztélét (*maccévá*) és rituális medencét. Elfogadjuk Torczyner értelmezését, mert azt számos bibliai helyszínen végzett ásatás leletei is megerősítik.⁶

ASKELÓN

Az askelóni ásásokat Lawrence E. Stager vette át, aki 17 expedíciót vezetett 1985 és 2000 között.⁷ A város védelmi vonalának északi részén Stager talált a

---

³ OLGA TUFFNELL: *Lachis III. The Iron Age, The Plates*, Oxford University Press, London, 1958. DAVID USSISHKIN: Lachis, in *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 3, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, 897–911. Uő: Excavations and Restoration at Tel Lachish 1985–1994: Third Preliminary Reports, *TA* 23 (1996) 3–60.

⁴ HARRY TORCZYNER: *Lachis I. The Lachis Letters*, Oxford University Press, London, 1958, 30.

⁵ A létesítmény leírása olvasható: OLGA TUFFNELL: *Lachis III., i. m.*, 99; DAVID USSISHKIN: Excavations and Restoration at Tel Lachish 1985–1994: Third Preliminary Reports, 42. 44.

⁶ TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods. Cults in the City Gates of Iron Age Palestine. An Investigation of the Archaeological and Biblical Sources*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1999, 81–83.

⁷ LAWRENCE E. STAGER: *Ashkelon Discovered. From Canaanites and Philistines to Romans and Moslems*, Biblical Archaeology Society, Washington, 1991. Uő: When the Canaanites and

középső bronzkorból, azaz a *hűkszoszok* idejéből való falakat, a város előterében kialakított védőfalat (*glacis*) és hatalmas téglakaput. Askelón város védelmi rendszere valóban lenyűgöző. A középső bronzkor második időszakához tartozó fal méretei: 30 m hosszú és 15 m magas.

Az ezüstborjú szentélye – egy védelmi torony lábánál – annak az útnak a jobb oldalán fekszik, amelyik a középső bronzkor második időszakának kapujához vezet. A több helyiségből álló szentély méretei: 8×12 m. A későbbiekben a szentélyt betemették a keresztések korabeli Jaffa-kapu védőbástyái. A legjelentősebb askelóni lelet egy ezüstborjút ábrázoló szobrocska, amely 11 cm hosszú, 10,5 cm magas és 400 gramm súlyú. A szobrot egy ajtóval ellátott edényben találták, amelyet arra használtak, hogy az értékes tárgyakat elhelyezhessék benne. A bikafigura egy jellegzetes kánaánita vallási elemet idéz fel.⁸ A bika volt Él és Baál isten szimbóluma. Az Ószövetségben a bika József szimbóluma (Ter 49,22).

Az askelóni szentély a bibliai idők külső szentélyeinek (*chucót*) történelmi előzménye. Megalapozottan feltehetjük, hogy a középső bronzkori igazolt hagyomány folytatódott egészen a vaskor második időszakáig.

TEL DAN

Tel Dan ásatásai felszínre hozták a városkapunál gyakorolt kultusz még inkább egyértelmű struktúráit.⁹ A belső fal körvonalában, a hatalmas kapu mellett

---

Philistines Ruled Ashkelon, *BAR* 17 (1991) 24–43; Uő: Ashkelon, *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 1, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, 103–112.

⁸ JOHN DAY: *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000. MEINDERT DIJKSTRA: El, the God of Israel – Israel, the People of YHWH: On the Origins of Ancient Israelite Yahwism, in Bob Becking – Meindert Dijkstra – Marjo C. A. Korpel – Karel J. H. Vriezen (eds.): *Only one God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the Goddess Asherah*, Sheffield Academic Press, Sheffield – London – New York, 2001, 81–126. RAINER ALBERTZ: *Storia della religione nell'Israele antico. Volume I: Dalle origini alla fine dell'età monarchica*, Paideia, Brescia, 2005.

⁹ AVRAHAM BIRAN: *Biblical Dan*, Israel Exploration Society – Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion Jerusalem, Jerusalem, 1994. Uő: The High Places of Biblical Dan, in Amihai Mazar (ed.): *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel and Jordan*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2001, 148–155. Uő: Dan, in *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 5., Israel Exploration Society, Jerusa-

és azon belül felismerhetők a külső szentélyek (*chucót*) és a „kapuk magaslati helyei” (*bámót hass’arím*). A város főbejárata előtt nyílik egy hatalmas, kikövezett tér, amelyet keleti irányban 42 m hosszán megtisztítottak a vaskos fal mentén. 1993–1994-ben az ásatásnak ezen a területén találtak rá Hazael (vö. 2Kir 9,10–15) damaszkuszi király arámi nyelvű feliratának töredékeire.¹⁰

A kaputól keletre, a védelmi fal mentén feltártak két kultikus építményt. A kaputól 40 m-re találták a legrégebbit, amelyet öt falnak támasztott, a tér kövezetébe rögzített *maccévá* jelez. Avraham Biran szerint az első kultuszi építmény I. Jeroboám uralkodására datálható (Kr. e. IX. század eleje), de úgy véli, hogy az efféle építmények második fázisa Ácháb uralkodásának idejére, harmadik fázisa pedig a Kr. e. IX. század végére tehető. Ebből a struktúrából szinte semmi sem látható, mivel Hazael arámi király pusztításai betemették. A legérdekesebb leletek között van két mezopotámiai stílusú, kultikus jelenetet ábrázoló bronztábla.¹¹

A feltáró régész, Biran a még most is látható, a kapuhoz közeli kis szentélykonstrukciót a Kr. e. 722-es asszír hódítást követő időszakra helyezi.¹² Ezt a kultikus struktúrát, amely a *chucót* kifejezéssel jelölt kultikus struktúrák közé tartozhat (vö. 1Kir 20,34), kis kövekből álló *bámá* alkotja, és a kaputól 16 m-re található keletre. Négy *maccévá* díszíti, és el van választva a védelmi faltól. A kis szentély közelében előkerült kultikus tárgyak között találunk egy tömjénes edényt, egy hét kiöntőcsőrös olajlámpát, különböző formájú edényeket és vázakat. A külső szentély a város asszír hódítása (Kr. e. 732) utáni helyreállítás idején épülhetett.

A külső és a belső kapu között kinyertek egy 170 m²-es, közepes méretű kövekkel burkolt kis teret.¹³ A belső kapu jobb oldalán, az útelágazás formálta kis téren a külső és a belső kapu között volt egy kultuszi építmény, melynek megmaradt kétlépcsős emelvényalapja és az egyik, védőtető tartására alkalmas kerek talpzat.

---

lem, 2008, 1686–1689. A régészeti adatokról szóló tudományos párbeszédet lásd: TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods*, i. m., 57–67.

¹⁰ AVRAHAM BIRAN – JOSEPH NAVEH: An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan, *IEJ* 43 (1993) 81–98. Uő: The Tel Dan Inscription. A New Fragment, *IEJ* 45 (1995) 1–18. PIETRO KASWALDER – MASSIMO PAZZINI: La stele aramaica di Tel Dan, *RivBiblit* 41 (1994) 193–201.

¹¹ AVRAHAM BIRAN: Two Bronze Plaques and the Hussot of Dan, *IEJ* 49 (1999) 43–54.

¹² AVRAHAM BIRAN: The Hussot of Dan, *Eretz-Israel* 26 (1999) 25–29.

¹³ AVRAHAM BIRAN: Sacred Spaces. Of Standing Stones, High Places and Cult Objects at Tel Dan, *BAR* 24 (1998) 38–45.

E kis trónus mellett még *in situ* látható egy nagy, különálló *maccévá*. A trónusnak, úgy tűnik, világi szerepe lehetett: díszvendégek fogadására vagy az igazságszolgáltatásra szolgált. A trónustól északra, a védelmi fallal szemben volt egy pad, amely emlékeztet az igazságszolgáltatásra összegyűlt véneknek fenntartott helyre. A trónon kívül van egy különálló *maccévá*, a kapu belső falával szemben a jobb oldalon viszont további öt *maccévá* található. Egy második, áldozatok céljára szolgáló kultuszi építményről van tehát szó, amely kiegészíti a liturgikus eszközöket a „városkapunál”.

ET-TELL (BETSAIDA JULIA)

RAMI ARAV ásatásai et-Tellnél (Betsaida Julia) napvilágra hoztak egy izraelita várost (vaskor II), amely a vaskor második időszakához tartozó szentélyek soha nem látott gazdagságát tárta elő.¹⁴ Betsaida Julianál a város bejáratát úgymond kisszentélyek egész sora díszíti.¹⁵

Betsaida Julianak öt különböző formájú és funkciójú *bámája* van. Kettőt „külső szentélynek” (*chucót*), kettőt „városkapunál” lévő szentélynek (*bamót hassarím*) kell tartanunk, az egyik pedig egy *bámá* az áldozatokhoz.

Az első szentély, mellyel Betsaida Julia kapuja felé tartva találkozunk, egy torony által közrefogott sarokhoz van felállítva észak felé, a védelmi fallal szemben. Mérete 1×2,45 m, és 30 cm-rel a padlózat fölé emelkedik. Tekinethetjük olyan külső szentélynek (*chucót*), mint amilyenel Tel Danban talákoztunk.

Két másik *bámát* a kapu első szobájának bejárat oldalaihoz helyeztek el a tér mögött. Az északi oldalra helyezett kis szentélynek három lépcsője van, és 1 méterrel emelkedik a padlózat fölé. Az emelvény fölé egy fekete bazaltból készült kádat helyeztek (50×70 cm), amelyet rituális tisztálkodásokra használtak. A kádban két fogadalmi edény, illetve az állványon két tömjéntartó volt elhelyezve. Ez az 1,45×2,7 m méretű *bámá* fehér vakolattal volt bevonva. Az emelvényen volt egy nagy sztélé is (*maccévá*), amelyet a holdisten alakja díszített. A szintén három lépcsős *bámát* a kapu déli oldalára helyezték, az emelvényen

---

¹⁴ RAMI ARAV – RICHARD A. FREUND: *Betsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, Truman State University Press, Kirksville (MI), 1999. RAMI ARAV: *Bethsaida 2000, IEJ* 51 (2001) 239–247. RAMI ARAV: *Bethsaida (et-Tell)*, *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 5., Israel Exploration Society, Jerusalem, 2008, 1611–1611.

¹⁵ MONIKA BERNETT – OTHMAR KEEL: *Mond, Stier und Kult am Stadttor. Die Stele von Betsaida (et-Tell)*, Universitätsverlag, Göttingen, 1998. TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods, i. m.*, 49–57.

azonban nem találtak semmilyen liturgikus elemet. Ennek az elrendezésnek, úgy tűnik, inkább világi szerepe volt, nem vallási. Mindkét építményt tekintetjük „városkapuknál álló szentélynek” (*bamót hass'arím*).

Egy másik *bámát* nekitámasztottak a déli torony külső sarkának a védelmi fallal szemben. A falfülke keleti oldalát téglalépcső díszíti. Ezt az északi bejáratral szimmetrikusan elhelyezett *bámát* is tekinthetjük „külső szentélynek” (*chucót*).

Betszaida Julia legmeglepőbb *bámája* azonban egy áldozati oltár, amely mindmáig egyedülálló a maga nemében. A belső kapu falához támasztva, a lakónegyed felé fordítva találták. Nagysága 2,10×2,75 m, 30 cm magasan emelkedik ki, két oldalán téglafal határolja. Egy kis kikövezett feljáró könnyíti meg a felsőbb részhez való feljutást, ahol liturgikus berendezéseket találtak: egy négy szarvval díszített bazalt tál és egy csiszolt kőlap képezik az oltár liturgikus felszerelését. A *bámához* közel feltártak egy 3 m mélységű, 1,35 m átmérőjű, hamuval és elégett csontokkal megtöltött kutat, amelyek az áldozati állatok maradványai lehettek.

A *bámákon* túl Betszaida Julia kapuját nyolc sztélé (*maccéva*) díszítette. Közülük hatot a kapuk félfáival szemben helyeztek el, kettőt kívülre, négyet pedig belülre. A holdas sztélét leszámítva a többi durván csiszolt, kép nélküli, tetejükön lekerekített *maccéva*.

HACÓR

Hacórbán számos szent helyet tártak fel, köztük közép- és késő bronzkori templomokat a „B” jelzésű terület szent zónájában, az izraelita fellegrár bejáratánál, illetve az „A” jelzésű terület szentélyeit, amelyek a késő bronzkori palota és a salomoni kapu között helyezkedtek el.¹⁶ Vizsgálódásunkat azonban az „M” jelzésű területen, a felsőváros északi oldalán talált építményre korlátozzuk. A hacori kultikus építményt Amnon Ben-Tor tárta fel az 1995-ben vezetett régészeti expedíció során.¹⁷ A struktúra két utca kereszteződésénél található, amelyek összekötik az alsóvárost a fellegrárral. Az utca korábbi középületekből kivett, újra használt kőlapokkal kikövezett.

---

¹⁶ DORON BEN-AMI: Early Iron Age Cult Places. New Evidence from Tel Hazor, *TA* 33 (2006) 121–133.

¹⁷ AMNON BEN-TOR: Tel Hazor, *IEJ* 45 (1995) 285–287.

A két út kereszteződésénél kialakítottak egy kis teret, egy 1,5×1,5 m alapterületű emelvénnel, amely valamely nagy méltóságú személynek vagy egy istenség képmásának a fogadására szolgálhatott. A pódiumhoz közeli területen találtak néhány kultikus edényt és két szobortöredéket akkád nyelvű feliratokkal.¹⁸ Az „M” jelzésű területen talált építményt a város útkereszteződésében álló szentélyként határozhatjuk meg.¹⁹

TEL REHOV

Az Amahai Mazar vezette Tel Rehovi ásatás 1997-ben kezdődött, és már meglepő eredményekre vezetett.²⁰ A terület a késő bronzkortól kezdve nagy településről árulkodik, és erőteljes jelenlétet mutat a vaskor első és második időszakában.

A tel rehovi szentély az „E” jelzésű területen volt, a domb észak-keleti gerincén. A szent létesítmény egy 1,2×1,5 m méretű szabadtéri *bámá*.²¹ Olyan téren állt, amelyet a felgyűlt hulladék mennyiségéből ítélve hosszú ideig használtak. Az emelvény (*bámá*) három *maccévával* volt ellátva. Durván kidolgozott kis kövekről van szó. A *bámá* előtt egy nagy csiszolt kő volt elhelyezve az áldozatoknak. A *bámá* közelében felleltek egy rendkívül rossz állapotban megma-

---

¹⁸ SHARON ZUCKERMAN: „The City, Its Gods Will Return There...” Toward an Alternative Interpretation of Hazor’s Acropolis in the Late Bronze Age, *JNES* 69 (2010) 163–178. Ebben a tanulmányban a szerző a Hacór „M” jelölésű területén talált maradványoknak más értelmezését adja. Szerinte az emelvény nem a kisvárosi utak kereszteződésében állt, hanem az „A” jelzésű terület palotájának impozáns bejáratánál, amely a késő bronzkorban tűz martaléka lett. A hipotézis abból indul ki, hogy a területet még nem tárták fel teljes egészében, így teret enged a kérdéseknek és a feltevéseknek. Ugyanakkor az „M” jelzésű terület emelvénye és az „A” jelzésű területen található északi palota mellé helyezett szentély közötti nagy távolságból ítélve számomra valószínűtlennek tűnik, hogy a palota bejárata olyan messze lett volna a domboldalon mindenféle védőfal nélkül.

¹⁹ DORON BEN-AMI: Early Iron Age Cult Places. New Evidence from Tel Hazor, *TA* 33 (2006) 121–133. AMNON BEN-TOR: Hazor, *New EAEHL*, vol. 5, Israel Exploration Society, Jerusalem, 2008, 1769–1776.

²⁰ AMIHAI MAZAR: The 1997-1998 Excavations at Tel Rehov: Preliminary Report, *IEJ* 49 (1999) 1–42. AMIHAI MAZAR: The Excavations at Tel Rehov and Their Significance for the Study of the Iron Age in Israel, *Eretz-Israel* 27 (2003), 143–160. AMIHAI MAZAR: Tel Rehov, *New EAEHL*, vol. 5, Israel Exploration Society, Jerusalem, 2008, 2013–2018.

²¹ AMIHAI MAZAR – JOHN CAMP: Will Tel Rehov Save the United Monarchy?, *BAR* 26 (2000) 38–51. AMIHAI MAZAR: Tel Rehov, i. m., 2016–2017.

radt négyszarvú kis kerámiaoltárt. Az oltár négyszög alakú, amelyet két szinten háromszög alakú nyílásokkal láttak el. A szentélyt a Kr. e. IX. és VIII. század közötti időszakban használták.

HORVAT UZA

Térjünk át a Negevben található, Tel Aradhoz közeli Horvat Uza (Khirbet Ghazza) izraelita erődítményében az utóbbi időkben végzett feltárássra. Az Itzhak Beit-Arieh vezette ásatáson (1982–1988.1996) egy *bámát* találtak a katonai erődítmény bejárati kapujánál.²² A lelet nem meglepő, mivel a Negev eddig számos nagyon érdekes eredményt mutatott fel a vaskor második időszakának vallásos építményeit tekintve. Kuntillet Adzsrud, Horvat Qitmit, Én Haceva, Tel Arad, Horvat Radum és Beér-Seva településeinek nagy számban tártak fel a Kr. e. X. és VI. század közötti időszakra datálható szentélyeket.

Horvat Uzában a kultikus építmény az erődítmény bejárati kapuján belül helyezkedett el. A kis szentély alapja 1×1,5 m, a magassága pedig 1,2 m. A *bámához* közel volt egy tűzhely, amely mellett számos áldozati állatcsontot találtak. Az efféle szentély a Horvat Uzában – Júda királyságának Edom királyságával szembeni védelmi vonalán – elszállásolt katonai helyőrség vallásgyakorlását szolgálta. A Horvat Uza-i *bámát* soha nem rombolták le, de használatlanul maradt, amikor az erődítményt elhagyták a Kr. e. VI. században.

ÉN HACEVA

Én Haceva erődített helye az Arava völgyben található, 30 km-re délre a Holt-tengertől.²³ Az erődítmény őrzi az Arava és a Mampsis felé vezető „Skorpiók emelkedője” közti út átkelőjét (Mampsis azonos az Ez 47,19-ben említett Tamárral).

Az ásatások felszínre hoztak egy szent körletet, ahol számos gödörbe (*favis-sa*) temetett kerámiatárgyat találtak: egy 40 cm magas *maccévát*, hét kisebb

---

²² ITZHAK BEIT-ARIEH (ed.): *Horvat Uza and Horvat Radum. Two Fortresses in the Biblical Negev*, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Tel Aviv, 2007, 25.

²³ RUDOLF COHEN – YIGAL YISRAEL: *On the Road to Edom. Discoveries from 'En Hazeva*, The Israel Museum, Jerusalem, 1995. R. RUDOLF COHEN – YIGAL YISRAEL: 'En Hatzeva 1990–1994, *ESI* 15 (1996) 110–116.

kőoltárt, három antropomorf szobrot, számos kultuszi edényt és cserép tömjéntartót. Edomita szentély volt, amelyet a Kr. e. VII–VI. században használtak, méretei: 2,5×6,5 m. Ugyanakkor a kapuhoz viszonyított elhelyezkedése bizonytalan, mivel az ásatások még nem fejeződtek be.²⁴ Lehet „külső szentély”, de lehet „kapunál található szentély” egy példája is.

NÉHÁNY VITATOTT SZAKASZ

A bibliai szakaszok, amelyeket az új feltárások fényében újra kell vizsgálnunk, tartalmaznak olyan kifejezéseket, amelyeket a múltban nem értettek meg és nem fordítottak le helyesen. A legérdekesebb kifejezés, hiszen számtalanszor előfordul az Ószövetség könyveiben, kétségtelenül a *bámá*. Általában a „magaslat(i) hely)” szóval adják vissza. Ugyanakkor ez a fordítás mindig magával hozza azt a veszélyt, hogy azt lakott központoktól távoli dombokként és a kánaáni Baál vagy Asera isteneknek szentelt szentély székhelyeként értelmezzük.

A „magaslati hely” kifejezés értelme általában összekapcsolódott a fák és a zöld növényzet jelenlétével, Asera istennő szimbólumával. Lásd például a MTörv 12,2a versét: „a magas hegyeken, a dombokon és a zöldellő fák tövében”, vagy a 2Kir 17,10 versét: „minden kiemelkedő dombra meg minden zöldellő fa alá kőoszlopokat és aserákat állítottak”. Több más esetben azonban a kifejezés eltérő jelentést hordoz. Az ilyen jellegű szentélyhez hozzátartoztak az Izrael különböző helyszínein feltárt kultuszi építmények, amelyek azonban különböző kategóriákba sorolhatók, és külön kell őket kezelni. A kánaáni és izraelita szentélyek példái, amelyek elszigetelt magaslatokon, dombokon vagy hegyeken épültek, számosak: a kalkolitikum korabeli (rézkőkori) templom Én Gediben,²⁵ az ún. Növendékbika Helye Samariában,²⁶ az Ebál hegyén feltárt szentély oltárral.²⁷

---

²⁴ A szentélyről szóló tudományos párbeszédhez lásd MONIKA BERNETT – OTHMAR KEEL: *Mond, Stier und Kult am Stadttor*, i. m., 70–71. TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods*, i. m., 1999, 100–105.

²⁵ AMIHAI MAZAR: A Sacred Tree in the Chalcolithic Shrine at 'En Gedi: A Suggestion, *BALAS* 18 (2000) 31–36.

²⁶ AMIHAI MAZAR: The „Bull-Site”. An Iron Age I Open Cult Place, *BASOR* 247 (1982) 27–42.

²⁷ ADAM ZERTAL: An Early Iron Age Cultic Site on Mount Ebal: Excavation Seasons 1982–1987. Preliminary Report, *TA* 13 (1987) 105–165.

Alternatívaként lehetne használni a héber kifejezés szó szerinti átírását és alkalmazni az egyes nyelvekre (*bámá*, többes számban: *bámák*), megjelölve, hogy „a magaslati hely” az ókori kultusz szakkifejezése. Olyan kultusz, amelyet bátran gyakoroltak a városban és izraelita központokban úgy az északi királyságban, mint a déliben. Más szavakkal: a jahvista kultusz jellegzetes kifejezéséről van szó.

A *bámá* nem volt más, mint egy emelvény, ezért hívták „magaslati helynek”, amelyen volt egy kultikus elem, ez lehetett egy tál a tisztálkodáshoz, egy kőoszlop (*maccévá*), egy asztal az áldozatoknak vagy egy kisebb oltár a kisebb áldozatokhoz. Ez az építmény általában egy kisméretű szentély volt, de mindig stratégiai helyzetben: a város bejáratánál, rögtön a kapun kívül vagy azon belül, vagy a fontosabb utak kereszteződésénél.

A „VÁROSKAPUNÁL TALÁLHATÓ SZENTÉLYEK” (*BÁMÓT HASSEARIM*)

A város kapujánál épített szentélyek példái nyilvánvalóak Tel Dan, Betsaida Julia, Tel Rehov és Horvat Uza településeken. Az egyes „városkapunál álló szentélyek” közötti különbségek sem elhanyagolhatóak. A liturgikus felszerelés mindig *maccévából* (sztélé), áldozatbemutatókhoz használatos kőoszlopból és tisztálkodáshoz vagy italáldozatokhoz szükséges kőedényből állt.

Tel Dánban két *bámát* találtak az alsó és a felső kapuban elhelyezve. Az alsó kapu liturgikus felszerelése egy *maccévából*, egy, a tekintély képviselőjének szánt kis trónból és az idősek számára fenntartott padból állt. Tel Rehovban a *bámát* egy szent épület kapujánál találták, de a városnegyeden belül és nem a város kapujánál.

Betsaida Juliánál a kapunál három *bámá* volt és további két „külső szentély”. Az egyik *bámá* tetején holdszerű figurával díszített sztélé állt, tömjéntartók és tál a tisztálkodáshoz, illetve az italáldozatokhoz.²⁸ A második *bámának* csak világi szerepe volt, és nem találtak körülötte semmiféle liturgikus kelléket. A harmadik *bámát* oltárként használták az áldozatbemutatóhoz, és a várnegyed felé néző kapun belül helyezték el.

Horvat Uzában egy egyszerű *bámá* állt az erődítmény bejáratának bal oldalán. Az első szöveg, amelyet a régészet segítségével kell magyaráznunk, a

---

²⁸ MONIKA BERNETT – OTHMAR KEEL: *Mond, Stier und Kult am Stadttor*, i. m. TALLAY ORNAN: The Bull and its Two Masters: Moon and Storm Deities in Relation to the Bull in Ancient Near Eastern Art, *IEJ* 51 (2001) 1–26.

2Kir 23,8. E szerint egy *bámá* volt a Józsuének nevezett kapunál Jeruzsálemben: „Jozija leromboltatta a városkapuknál levő bámákat, amelyek Józsue városparancsnok kapujának a bejáratánál voltak, a városkapun bemenve balkéz felől.”²⁹

Nem lehet tudni, hol volt a Józsue-kapu, de most már biztosan érthetjük úgy a szöveget, mint amely a „városkapunál elhelyezett szentélyre” vonatkozik. A héber kifejezés a *bamót hass'arim* a város „kapuinak magaslati helyei”.³⁰ Olykor tanácsos átalakítani a többes számú formát (*bamót hass'arim*) egyes számúra: „magaslati hely a kapunál”. Ez azonban nem szükséges, mivel számos példa van a városkapukhoz támaszkodó *bámákra*. Elképzelhető, hogy a jeruzsálemi Józsue-kapu mellett is volt egy sor *bámá*, ahogy Betszaidai Juliánál és Tel Dánnál.

Az ókori városkapuk figyelemre méltó építészeti komplexumok voltak. Azért, hogy megnehezítsék a kívülről való bejutást, és hogy a belépni szándékozók ellenőrzését elősegítsék, általában kettős kaput építettek, egy külső és egy belső kaput, amelyeket tornyok és védelmi falak óvtak. A külső és a belső kapuk között mindig volt egy tér. Olykor a külső kapun kívül is teret alakítottak ki.

Nyilvánvaló, hogy a belső teret elsősorban katonai célokra használták, de volt hely a világi és vallásos rendezvények számára is. Az ókori kapu körül jellemzően mindig volt elegendő hely kisebbfajta tömeg fogadására, vagyis megfelelő hely volt számos világi és vallásos hivatal számára is, ahogy az emelvények, padok, oltárok, *bámák* és *maccévák*, illetve más kultusztárgyak jelenléte mutatja. A kapu volt az ítélezés helye, ahol jogi szerződéseket kötöttek, valamint különböző nyilvános gyűlések és összejövetelek helyszínéül szolgált.³¹

Számos bibliai szöveg beszél a városkapunál folytatott tevékenységekről. Csak néhány jelentős példát szeretnék felidézni: Ábrahám megszerezte Makpela barlangját, amely Hebron városának kapuja mellett volt (Ter 23,18); politikai menedéket kértek a városkapunál (Józs 20,4); a királyok Samaria

---

²⁹ JOHN ADNEY EMERTON: The High Places of the Gates in 2 Kings XXIII 8, VT 44 (1994), 455–467.

³⁰ A 2008-as CEI fordítás által alkalmazott hagyományos változat a következő: *Lebontotta a szatírok magaslatait, amelyek Józsue, a város kormányzójának kapuja előtt voltak.* A szövegváltozat így valamilyen istenségnek, szatíroknak vagy démonoknak szentelt szentélyt jelöl, míg a legújabb régészeti ásatások feltárták, hogy az ősi városkapu mellett egy sajátos szentélyt építettek, amelyet a „városkapunál lévő *bámának*” neveztek.

³¹ TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods*, i. m., 189–207.

kapujában találkoztak: „Izrael királya és Júda királya teljes díszben a trónjukon ültek Samaria kapuja előtt a szabadban” (1Kir 22,10).

Néhány családjogi esetet a városkapunál vitattak meg (MTörv 17,5; 22,15–17; 22,23–24; 25,7). A vének tanácsa a városkapunál gyűlt össze (MTörv 21,19; Jób 29,7; 31,21; Péld 31,23; Siralm 5,14; Rut 4,1–12). A városkapunál történt az igazságszolgáltatás (Iz 29,21; Ám 5,10; Zsolt 127,5). A fogság utáni korban a jeruzsálemi Víz-kapunál hirdették ki ünnepélyesen a Törvényt (Neh 8,2–8).

Tel Danban és Betszaida Iuliában, ahogy Horvat Uzában és Tel Rehovban is, egyrészt a bejárati kapuhoz építettek *bámákat*, a „kapunál található magaslati helyeket” a kultikus szertartások számára. A 2Kir 23,8-ban említett „kapunál található magaslati helyek” kisméretű építmények lehettek, olyanok, amilyeneket a fentebb bemutatott helyszíneken találtak.

KÜLSŐ SZENTÉLYEK (*CHUCÓT*)

Egy másik szöveg, amely a legfrissebb ásatási eredmények fényében a szokásostól eltérően értelmezhető, az 1Kir 20,34. Ben-Hadad, Damaszkusz királya ezt mondja Áchábnak, Samaria királyának: Építs magadnak külső szentélyeket (*chucót*) Damaszkuszban! A héber *chucót* kifejezést jól illusztrálják a Tel Dan és Betszaida Julia belső kapuján kívül nemrég megtalált kis szentélyek. Kis építményekről van szó, egyszerű áldozati liturgiára alkalmas *bámákról*. A tel dani külső szentély négy *maccévával* van ellátva. Betszaida Iuliában a két külső szentély nem tartalmazott semmiféle különös kultuszi tárgyat. Az askalóni szentélyben viszont volt egy falfülke Él kánaáni isten vagy Baál szimbóluma számára.

Ezzel a szöveggel együtt olvashatjuk a Jer 7,17 versét is: *Nem látod, mit csinálnak Júda városaiban és Jeruzsálem külső szentélyeiben (chucót)?*³² Ebben az esetben is a használt *chucót* szó jelentése: „külső szentély”. Jeremiás kérdéséből most már következtethetünk, hogy Júda királysága városainak is voltak külső szentélyei, ahogy azokat az Askelóban, Tel Dánban és Betszaida Juliában végzett ásatások illusztrálják.

---

³² A 2008-ban megjelent olasz fordítás (CEI) szerint: *Nem látod, mit csinálnak Júda városai-ban és Jeruzsálem utcáin?*

A „MAGASLATI HELYEK” (BÁMÓT) AZ ÚTKERESZTEZŐDÉSEKNÉL ÉS A TEREKEN

A Hácór utcáinak kereszteződésénél (az M jelzésű ásatási területen) álló *bámá* megvilágíthatja azt a híradást is, hogy Jeruzsálemben is léteztek *bámák* az útkereszteződéseknél (vö. Ez 16,24sköv.). Az „M” jelzésű területen álló hácóri szentély az izraeli királyságot megelőző történelmi időszakra (vaskor II), a késői bronzkorra megy vissza. Úgy tűnik azonban, hogy a szentélyt használták a későbbi időkben is.

Az Ez 16,24.25.31.39. verseket a bemutatott újdonságok fényében kell újraértelmeznünk. A 24. vers így hangzik: „Magas helyet (*gav*) építettél magadnak és magaslatot (*rámá*) készítettél magadnak az összes tereken (*rehóv*).” A 25. versben ez áll: „Minden utcasarkon felépítettél magaslatodat (*rámá*)” A 31. versben viszont ezt olvassuk: „Amikor minden utcasarkon felépítettél magas helyedet (*gav*) és minden téren (*rehóv*) felállítottad magaslatodat (*rámá*)?” Végül a 39. vers meghirdeti a *bámáknál* végzett kultusz végét: „Lerombolják magas helyeidet (*gav*), lerontják magaslataidat (*rámá*).”³³

A két héber kifejezés, a *gáv* és a *rámá* a *bámá* szinonimái lehetnek, és kultikus jelentést öltenek az Ez 16 fejezetének kontextusában, amely leírja Jeruzsálem és Júda királyságának vallási beszennyeződését.³⁴

Egy megjegyzést kell tennünk a héber *rehóv* fordítása kapcsán, amely feltűnik a fejezet 24. és 31. verseiben. A *rehóv* főnév jelenthet utcát is, de a szó inkább az ókori város két kapuja közötti kiszélesített területrészt jelöli. A 25. és a 31. versekben az utcára a *derek* főnév vonatkozik.

A régészet is hasznos lehet a *rehóv* főnév fordításához. A szó jelenthet teret, különösképpen a városkapuhoz közel álló teret. Tel Dánban, Lákisban és Betzaida Juliában, de más, a szakrális építmények fentebbi vizsgálatában nem említett városokban is (mint például Megiddó, Tell en-Nasbeh, Gézer, Beer Sheva és más helyek) a két kapu közötti terület jelentős, és megérdemli, hogy a *rehóvval* azonosítsuk, amely éppenséggel inkább „tágas teret” jelent, semmint egyszerű utcát. Az utalás tehát azokra az ókori városokra díszítő terekre vonatkozik, amelyeket kapuk fognak közre, és azokon keresztül lehet azokat megközelíteni.³⁵

---

³³ Az 1974-ben megjelent olasz fordítás (CEI) szerint: *Lerombolják majd bordélyházaidat, lebontják oltáraidat*. A 2008-as CEI fordítás nem sokat változtat: *Lerombolják majd fekhelyeidet, lebontják oltáraidat*.

³⁴ TINA HAETTNER BLOMQUIST: *Gates and Gods*, i. m., 174–181.

³⁵ ZE'EV HERZOG: Settlement and Fortification Planning in the Iron Age, in Aharon Kempinski – Ronny Reich (eds.): *The Architecture of Ancient Israel. From the Prehistoric to the*

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ ÓKORI IZRAELI KULTUSZI FORMÁIRÓL

A vaskor második időszakához tartozó izraelita városkapuk melletti kultuszi létesítmények feltárása új fényt vet a bibliai vallás megnyilvánulásaira. A Tel Dan, Betszaida Julia, Lákis, Tel Rehov, Én Haceva és Horvat Uza településeken végzett ásatások során újonnan felfedezett építményeket nem lehet többé a helyes útról letért népi vallásosság megnyilvánulásainak tartani, amelyek ellen küzdöttek a próféták és a jeruzsálemi templomban hitelesebben gyakorolt JHVH-kultusz védelmezői. Ellenkezőleg, ezek olyan kultikus szentélyek voltak, ahol jahvista hitű izraeliták végeztek liturgikus szolgálatot Jozija reformja előtt.³⁶

Minden esetben olyan leletekről van szó, amelyek az izraeli (Kr. e. 722) és júdai királyság bukását (Kr. e. 586) megelőző időszakra mennek vissza. Jozija reformja (2Kir 23) minden bizonnyal erőteljes és mély fordulatot jelentett a Kr. e. VII. századig jahvista kultuszt gyakorló izraeliták számára, hiszen előírta a központi szentély használatát, valamint a papság és az oltár egyetlenségét (MTörv 12), utat nyitva ezzel a maga teljességében az Ószövetség késői könyveiben kifejezett bibliai monoteizmusnak. A reformot megelőzően azonban az izraeliták számos formában gyakorolták azt a kultuszt, amely lehetővé tette a város különböző pontjain emelt magaslati helyek (*bámót*) és szentélyek (*maccevót*) használatát. A városkapu, a külső és belső fal között kialakított tér kiváltságos hely volt a polgári jellegű és igazságügyi összejöveteleken túl a liturgikus jellegű találkozásokra is.

Ahhoz, hogy megértsük, milyen jellegű kultuszt gyakoroltak az ilyen „kapuknál található szentélyekben”, néhány egészen egyértelmű bibliai szöveghez fordulhatunk. Ezen túlmenően a kultusz szolgálatában álló eszközök, amelyeket néhány helyszínen találtak, segítségünkre vannak, hogy a korszak szertartásait rekonstruáljuk. A lavort vagy a medencét a bemerítésekhez használták. A libációkra alkalmas kultuszi edények közelsége azonban sokkal inkább

---

Persian Periods, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1992, 231–274. ZE'EV HERZOG: *Archaeology of the City. Urban Planning in Ancient Israel and Its Social Implications*, Emery and Claire Yass Archaeology Press, Tel Aviv, 1997.

³⁶ A következő szerzők meglehetősen átfogó képet nyújtanak az izraelita kultusz megnyilvánulásairól: TRYGGVE N. D. METTINGER: *No Graven Image? Israelite Aniconism in its Ancient Near Eastern Context*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1995. KAREL VAN DER TOORN (ed.): *The Image and the Book. Iconic Cultus, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East*, Peeters Press, Leuven, 1997. JOHN DAY (ed.): *Temple and Worship in Biblical Israel*, T & T Clark International, London, 2005.

az italáldozatokat jelzi. A Tel Dánban és Betszaida Juliában talált háromlábú tömjénezőkből ítélve tömjént egész biztosan használtak. A tömjénáldozat a *bámáknál* tevékenykedő papság tevékenységei között szerepel. Jozija reformjának néhány részletéről lásd az 2Kir 23,5 versét: „Elbocsátotta a bálványok papjait, akiket Júda királyai felfogadtak, s akik a magaslati helyeken, Júda városaiban és Jeruzsálem környékén tömjént égettek, s azokat is, akik Baálnak, a napnak, a holdnak, a csillagképeknek és az ég egész seregének tömjéneztek.” A „magaslati helyeken” tehát papok működtek, akiket a reform idején elbocsátottak a szolgálatból. Továbbá ezt olvassuk: „Júda városaiból magához rendelte mind a papokat, a magaslati helyeket meg, ahol a papok tömjéneztek, profanizálta.” (2Kir 23,8) Olykor a *bámá* oltárhoz és áldozatokhoz kapcsolódik. A 2Kir 18,22 a *bámát* az oltárral együtt említi, amikor azt mondja, hogy Hiszkija lerombolta a „magaslati helyeket” az oltárokkal együtt. Egy példa Betszaida Juliából, ahol bizonyos, hogy egy *bámát* áldozati célra használtak. Talán a Horvat Uza-i *bámá* is az áldozatbemutatáshoz volt használatos. A *maccévá* pedig mindig kapcsolatban áll a *bámával*. Vessünk egy pillantást egy olyan különleges szövegre, mint az Óz 3,4: „Izrael fiai is sokáig lesznek király és fejedelem nélkül, áldozat és kőoszlop (*maccévá*) nélkül”. Az összes ismert szentélyben jelen vannak a sztélék, néhány esetben több *maccéváról* is tudunk, ahogy a tel dani és a betszaida juliai kis szentélyekben is.³⁷

Az 1Kir 14,23 Júda királyainak tetteit tekintve programadó szöveg, ahol azt olvassuk, hogy Roboám, Salamon fia magaslati szentélyeket, kőoszlopokat és szent fákat emelt (*bámót umaccevót waasérím*). A Júda királyainak tevékenységére vonatkozó végső ítélezés formuláiban refrénként tér vissza a következő kifejezés: *De nem szüntették meg a magaslati szentélyeket (bámót)*, vö. 1Kir 15,14 Azáról, az 1Kir 22,44 Jozafátról, a 2Kir 14,4 Amacjáról. Az Ószövetségben feljegyzett első jelentős kultikus reformról azt olvassuk, hogy Hiszkija volt az, aki a magaslati helyeket (*bámót*) lerombolta, a kőoszlopokat (*maccévót*) összetörte, a szent fákat (*asérá*) kidöntötte (2Kir 18,4).

Az alábbi szöveg arról tanúskodik, hogy Júda királyságának városaiban sok szentély volt; ez a szöveg egy kérdés, amelyet Szennahérib (Szín-ahhé-eriba) főpohárnoka tett fel: „Ha ellenben azt felelitek: Az Úrban, a mi Istenünkben bi-

---

³⁷ TRYGGVE N. D. METTINGER: *No Graven Image?*, i. m., 168–197. ELISABETH C. LA ROCCA-PITTS: „*Of Wood and Stone*”. *The Significance of Israelite Cultic Items in the Bible and Its Early Interpretations*, Eisenbrauns, Winona Lake, 2001. ELISABETH BLOCH-SMITH: *Massebot in the Israelite Cult: An Argument for Rendering Implicit Cultic Criteria Explicit*, in John Day (ed.): *Temple and Worship in Biblical Israel*, i. m., 28–39.

zakodunk, azt kérdezem: nem ő az, akinek a magaslati helyeit és oltárait Hiszkija lerombolta?” (2Kir 18,22; 2Krón 32,12). Az asszírok tehát tudták, hogy Júdában vannak „magaslati helyek” és JHVH-nak szentelt oltárok, és hogy ezeket a 2Kir 18,4 szerint Hiszkija leromboltatta. Ennek kapcsán a bibliai történetírók párhuzamot voltak Júda királysága és a samaritánusok tapasztalata között: „magaslatokat (*bamót*) építettek maguknak minden városukban, az őrtornyoktól kezdve a megerősített városokig.” (2Kir 17,9).

Jozija király Jeruzsálem és Júda városait érintő (2Kir 23,5sköv.) kultuszi reformja valójában éppen ezen szentélyek ellen irányult. Kijelenthetjük, hogy az izraelita városok kapuinál emelt szentélyek a bibliai régészet legérdekesebb leletei közé tartoznak, mert ablakot nyitnak a bibliai vallásnak azokra a szempontjaira, amelyek korábban ismeretlenek voltak, és végül igazolják a Jozija által előmozdított reformot.

(Szabó Xavér OFM fordítása)